

УДК 94 (477)

І.А. МЕЛЬНИЧУК

ФУНКЦІЇ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ВІЙСЬКОВО-АДМІНІСТРАТИВНИХ ЕЛІТ У ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ КИЇВСЬКОЇ РУСІ НА ЕТАПІ «ЗБИРАННЯ ЗЕМЕЛЬ» ТА КОНСОЛІДАЦІЇ ВЛАДИ НАВКОЛО КИЄВА (X СТ.)

Мельничук Ігор Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, політології та психології, Житомирський національний агроекологічний університет

Стаття показує еволюцію владних еліт та трансформацію політичної системи Русі на етапі консолідації влади та земель навколо Києва у X ст. Окреслено функції владних еліт на цьому етапі.

Ключові слова: правляча династія, еліти, влада, землі, консолідація.

Мельничук И.А. **Функции и эволюция военно-административных элит в политической системе Киевской руси на этапе «сбора земель» и консолидации власти вокруг Киева (X ст.)**

Статья показывает эволюцию властных элит и трансформацию политической системы на этапе консолидации власти и земель вокруг Киева в X в. Очерчены функции властных элит на этом этапе.

Ключевые слова: правящая династия, элиты, власть, земли, консолидация.

Melnichuk I.A. **Functions and evolution of military-administrative elites in political system of Kyiv rus' in the period of 'consolidations of lands and power near Kyiv (the 10th)**

The article shows the evolution of the power elite and the transformation of the political system in the consolidation phase power and the land around Kiev in the tenth century. Outlines the functions of the elite in power at this stage.

Keywords: ruling dynasty, elite power, land consolidation.

Постановка проблеми. Незважаючи на наявність у розпорядженні дослідників загальної схеми розширення земель Київської Русі першими Рюриковичами, у стислому вигляді викладеною автором «Повісті минулих літ» за хронологією подій, деякі питання процесу «збирання земель» норманською династією залишаються остаточно нез'ясованими. Дискусійним є, насамперед, питання про характер експансії Києва: на думку деяких дослідників, він носив відкрито силовий, військовий характер. Ми пропонуємо інший погляд на згадані події, вважаючи процес консолідації влади навколо Києва передусім політичним, а його відносну швидкість та безсумнівний успіх пояснюємо вдалою трансформацією політичної системи та еволюцією владних еліт згідно з новими умовами складання протоперії.

Аналіз досліджень і публікацій. Означеної теми торкалися більшість дослідників Київської Русі, але спеціально питанням консолідації у X ст. київськими елітами влади і земель займалися М.С. Грушевський, Б. Д. Греков, Б. Рибаків, С.В. Бахрушин, П. П. Толочко, А. А. Горський, І. Я. Фроянов та ін.

Мета дослідження – спроба показати еволюцію владних еліт Києва у X ст., яка викликана була завданням швидкого та максимально ефективного укріплення влади правлячої династії та поширення її впливу на більшість східнослов'янських земель, окресливши цей процес як переважно політичний, обґрунтувавши вибір київськими елітами «м'якого» шляху експансії, а також окресливши функції владних еліт на цьому історичному етапі.

Виклад основного матеріалу. Середньовічне суспільство відрізнялося від сучасного рівнем знань, технологій та матеріального виробництва, © І.А. Мельничук, 2013

але соціум жив тими ж радощами і проблемами, що й нині, тому перед правлячою політичною елітою княжої доби стояли приблизно ті ж самі базові економічні, військові, соціально-культурні, адміністративні завдання, що й перед елітами наших днів, з необхідною корекцією, звичайно, на умови і час. Наведемо перелік функцій військово-адміністративних еліт, який підтверджено літописом, свідченнями закордонних авторів, збереженою договірною базою та законодавчими актами княжої доби раннього Київського періоду (X ст.):

- Воєнно-стратегічна й оперативно-командна функція: безпосереднє керівництво військом (дружиною і ополченням). З числа «старшої» дружини призначалися тисяцькі, сотські, десятські, а також воеводи флоту, міст, фортець, гарнізонів степових захисних валів і окремих загонів для вирішення локальних завдань; князь здійснював верховне керівництво і задум військових операцій, а планування і мобілізацію проводив разом з «ближніми боярами», які також опікувалися розвідкою, контррозвідкою, агентурою і агентами впливу у стані супротивника; рада при князеві збиралася нерегулярно, але на постійній основі.

- Дипломатична: як у зовнішній, так і у внутрішній політиці Київської Русі не тільки сам князь, а й «старша дружина» (вищий елітний прошарок тогочасного суспільства) діяла надзвичайно активно; «сли» (посли) русько-візантійських договорів – це довірені особи з числа найближчого оточення князя, всі відомі на сьогодні договори з греками включають представників «старшої дружини» у перелік дипломатичних делегацій русів, а з тексту договору 911 р. нам відомі їх імена: «Мы от рода

русского. карлы. инегелдъ фарлофъ. веремудъ. рулавъ. гоуды | роуалдъ. карнъ. фрелавъ. руаль. актеву. труанъ. ли|доул фостъ. стемид. иже послани от олга великого князя роуска и от всех иж соут под роукою ег светлых и великих князь. и ег великих боярь» [1, с.24-25]; бояри і воєводи не раз, згідно з літописом, залагоджували внутрішньополітичні проблеми в інтересах князя.

- Функція державного управління: адміністративні обов'язки на службі у князя виконували огнищани, тисяцькі, воєводи, тіуни, пізніше двірські, довірені сотники та ін.

- Фіскальна функція: регулярні об'їзди київським князем разом з дружиною підвладних земель заради збору данини («кружіння», описане Костянтином Багрянородним) спочатку було оптимізовано Ольгою, яка ввела фіксовані податки («уроки»), їх розмір та періодичність («оброки» та «устави»), систему «погостів» як податкових та торгівельно-обмінних майданчиків для населення, а також поклати на частину старшої дружини обов'язки місцевих адміністраторів – тіунів, що збирали по погостах данину для Києва. Володимир після ліквідації т.зв. «племінних» князівств (кінець X – початок XI ст.) перерозподілив відповідальність за збори податків у державі, поклавши її на князів-намісників та місцеві дружини. Запропонована у 945 р. Ольгою податкова система збереглася і надалі, а функції, обов'язки, права й охорона особи тіунів та інших княжих людей, а також купців стали ледь не головним лейтмотивом «Руської Правди» Ярослава та пізніших редакцій цього кодексу, наочно демонструючи вагу і недоторканість адміністративної та економічної еліти.

- Фінансово-економічна функція: довірені дружинники-бояри служили в якості економічних і торгових уповноважених князя при виконанні торгівельно-фінансових операцій княжого двору; дружині підпорядковувались основні і найбільш прибуткові шляхи й охорона торгових караванів на суші і на морі, княжий флот, зовнішні і внутрішні митниці і доходи з них, а також причалів, ринків, ярмарок, заїжджих дворів для купців та мандрівного люду, стайні та перев'язи; узвози; рибальські і мисливські артілі на княжих ставках та у лісових угіддях (княжі «лови та перевесіща»), млини, пекарні, ливарні і зброярські майстерні князя й багато іншого княжого майна, яке забезпечувало життєдіяльність і прибуток князя та його дружини. Але головним багатством, справжньою основою влади і впливу була і залишалася земля. Князь формально володів усією землею держави і отримував податки з неї як сюзерен, але і фактично мав чималі особисті площі – приміські, значні за обсягом «пустині» - приграничні і між кордонами племінних союзів (згодом підвладних князівств), вилучені в судовому порядку, завойовані, викуплені за гроші або за борги, захоплені силою і т.ін. Княжими були ліси, луки і заплави, ріки і озера – тобто вся економічно приваблива територія, окрім земель вільних сільських общин і міських центрів дрібніших регіональних політичних утворень. Крім того,

київські князі постійно нарощували міць як феодалі, активно заселяючи землі полоненими і завойованими етносами, закладаючи нові села і міста із цілком залежним від сюзерена населенням – згадаймо літописне: «Се же Олег нача городи ставити...» [2,с.20] та низку Ольжиних «сілець» і град Вишгород, а також величезну роботу по заснуванню та залюдненню десятків міст, сіл та погостів, зроблену Володимиром, Ярославом, Володимиром II Мономахом та іншими київськими князями.

Відамо належне активності та цілеспрямованій наполегливості більшості Рюриковичів, які розбудову нових міст і фортець ввели в русло звичної практики своєї державотворчої діяльності; ця практика не лише сприяла економічному та оборонному зростанню держави і самих князів, але й нарощувала прихильний до них електорат з числа міського населення.

- Судова і слідча функція, яку від імені та за дорученням князя виконували огнищани і тіуни князя (іноді і «отроки» – можливо, у незначних справах або за браком кадрів).

- Поліцейська функція: придушення заворушень, охорона майна князя, купців і громадян; охорона в'язниць і громадського порядку в містах, на ринках, пристанях, ярмарках, під час релігійних свят і т.ін.

Цей перелік, звичайно, неповний, – багатоманіття життя підказувало нові проблеми, суспільство зростало кількісно і якісно, разом з ним зростали еліти. Спробуємо відповісти на запитання щодо кількості осіб, що входили до правлячих еліт у княжий період історії. Зі століття в століття боярство з оточення князя разом з дружиною являли собою порівняно невеликий мобільний багатофункціональний елітний загін особисто відданих князю людей, що знаходились на утриманні князя, виконували завдання для нього і жили поряд. Так було в кожному з територіально-політичних слов'янських союзів, так було і у полян, як домінуючому серед цих союзів. Український дослідник А. Ковалевський наводить свідчення арабського автора Ахмеда Ібн-Фадлана, що служив секретарем посольства Хорезму у Волзьку Булгарію 921-922 р.р.: «Одним із звичаїв царя русів є той, що разом з ним у його дуже високому замку постійно знаходиться чотириста мужів з числа богатирів, його сподвижників» [3, с.146]. Автори «Історії українського війська», які спеціально вивчали означене питання, також згадуючи цей уривок, доходять висновку: «Числа, що торкаються дружини, все невеликі. В 1086 р. на Україну напали половці. Князь Святослав Ярославович силкувався зібрати для оборони всі можливі сили, але йому поталанило стягнути тільки 3000 дружини, тяжко збройної кінноти...У 1093 р. половці знову напали були на Київщину. Київський князь Святополк Ізяславович мав готового війська лише 700 отроків...Князь Ізяслав Давидович 1146 р. мав 3000 війська,- мабуть, і дружини і воїв разом. Печатник Курило привів

Данилові 3000 піхоти і 300 кінноти. Це найбільші числа дружини або інших добірних військ, про які читаємо в літописах» [4, с.44]. Отже, маємо зростання княжої дружини з кількох сотень до максимум кількох тисяч. Іноді князі змушені були йти в бій з сотнею, а то й кількома десятками «лучших» мужів [4, с.44-45]. Справа тут не тільки у дорожнечі утримання повноцінної і якісної кінної дружини – це справді було дуже недешево, а у комплексі кількох зовні різних факторів, поєднання яких зробило утримання біля князя значної кількості професійно та різнобічно підготовленої еліти недоцільним і неможливим. Праця та розум кваліфікованих воєвод та управлінців були потрібними в регіонах по всій Русі, боярство з числа старшої дружини Київського князя за його наказом переїздило до столиць підвладних князівств та щойно збудованих та заселених нових міст. Хронологічно першим у ряду княжих міст був Вишгород, куди було переселено третину київської дружини, на утримання якої покладено було третину зібраної Києвом з древлян данини. Розосередженню дружини сприяв той факт, що перший удар з боку степових орд приймали на себе ополчення і гарнізони захисних споруд, які потребували фахового командування. Очевидно, і в цілому по Русі населення, здатного тримати зброю, зважаючи на безперервні зовнішні війни та внутрішні конфлікти, завжди було небагато: «В 1174 р. князь Андрій Боголюбський улаштував перегляд свого війська: «послав позбирати вої свої – ростовців, суздальців, володимирців, переяславців, білозерців, муромців, новгородців і рязанців, перечислив їх і знайшов – 50 000». Це число, п'ятдесят тисяч війська – це найбільше число, яке стрічаємо в давніх літописах» [4, с.45].

Тут треба зробити кілька уточнень:

- Андрій Боголюбський мав владу над порівняно слабозаселеною лісистою Північно-Західною і частиною Центральної Русі; в той же час найбільш освоєні і заселені землі Південної Русі і конкретно Київщини найбільш потерпали від нападів кочовиків;

- розгорталась міграція населення вглиб руської території, спричинена цим фактором – відносно захищеними і найбільш щільно заселеними в цей період були землі Волині і Галичини;

- згаданий облік військ проводився у розпал князівських усобиць, які суттєво скоротили не стільки загальну кількість населення, скільки число воїнів, тобто чоловіків.

З приходом варязької династії на Київський стіл і концентрації в її руках всезростаючої влади і земель інших руських князівств, життя поставило перед правлячими елітами нові завдання. В нових умовах порівняно невелика кількість підготовлених управлінців з числа боярства стало проблемою державної ваги: городищ киеворуського періоду тільки на території України знайдено 500, 414 міст згадано в літопису до середини XIII ст. [5, с.326; с.339] – всі вони були центрами окремих територій, всі потребували гарнізону і

адміністрації. Разом з сільським населенням (на території України знайдено залишки 600 лише великих селищ) [5, с.330] загальна чисельність населення Русі Київського періоду складала, на наш погляд, не менше 2 і не більше 4 мільйонів осіб. За підрахунками російського дослідника С. А. Єршова з використанням демографічних формул екстраполяції з урахуванням даних Я.Є. Володарського) та літописних свідчень про війни, голод і мор, на 1241 р. населення Русі становило 6,5 млн. чоловік [6]. Нечисленна київська дружина, хоч як вдало в ній були б підібрані люди, досягнути весь об'єм завдань державного управління на землях підвладного князівства, тим більше, на гігантській території Київської Русі, звичайно, не могла. Нові політичні запити життя суперсоюзу територіально-політичних об'єднань, які швидко консолідувалися у своєрідну імперію, потребували значного розширення адміністративного апарату і посилення його орієнтації на єдиний владний центр. Тому намісники в регіонах з числа нащадків київського князя або його найближчого оточення заводили свої дружини, з тією самою, апробованою практикою, дворівневою структурою («старша» та «молодша» дружина). З XI ст. перестало вистачати і їх – і з'являються власні дружини у бояр.

Першим на цьому шляху був знаменитий воєвода Свенельд, який отримав під нагляд і «кормління» своєї дружини ціле князівство непокірних древлян. У випадку Свенельда це не дивно – перевірений та ефективний воєвода та управлінець залишався фактично другою особою держави при двох князях і одному регенті. Так будувалася багаторівнева військово-феодална система влади, яка на деякий час міцно зцементувала її центральну вісь, але згодом зруйнувала її.

Консолідація земель навколо Києва і укріплення вертикалі влади – таким був лейтмотив еволюції еліт у Київській Русі періоду формування та розквіту держави.

Династія Рюриковичів, намагаючись охопити своїм впливом усі підвладні князівства та максимально централізувати владу, у період «збирання земель» і утвердження своєї династії як правлячої на руських теренах йшла найбільш простим і очевидним шляхом, спочатку швидко обрізаючи вплив та повноваження підвладних Києву князівств та їх еліт, а після досягнення прийнятного політичного результату, направляючи на владарювання у залежні землі довірених намісників, а пізніше – численних княжих синів. Якщо у преамбулі договору 911 р. з греками князя Олега ще згадуються «великі і світлі князі» під його рукою (підвладні, але напівавтономні володарі інших племінних союзів) [1, с.24-25], то в договорі Ігоря 944р. їх автономія зникає – їх названо просто князями, на відміну від «великого і світлого» князя Київського [1, с.35]. Очевидно, що за цей проміжок часу Київ значно зміцнив своє домінуюче становище. У наступному договорі 971 р. між князем Святославом та імператором Цимісієм про інших князів, крім Київського, не згадано

взагалі, натомість йдеться про елітне оточення князя – воєводу Свенельда і «боляр», яке стоїть в тексті перед (а, значить, над) «іншою Руссю» [1, с.52]. І. Фроянов, услід за С. Бахрушиним [7, с.93], вважає, що на кінець X ст. місцеві князі були або винищені київською династією, або зведені до ролі посадників князя Київського [8, с.25]. У своїй монографії знаний російський автор, згадуючи про різні політичні інструменти Рюриковичів під час «збирання земель» спочатку доводить, що багато племінних утворень приєдналися до Києва добровільно, але після цього робить несподіваний висновок: «Династія київських князів утвердилася на кістках племінних князів, що загинули у боротьбі з Києвом. Відгомін цієї кривавої боротьби зберігся у літописних записах, що розповідають про убитих древлянських старійшин та про вбивство Володимиром полоцького князя Рогволода» [8, с.25-26](пер. авт.). Ми не заперечуємо жорстокість середньовічного повсякдення, але вважаємо факт фізичного знищення «дрібних», за виразом С. Бахрушина, князів явною гіперболою. З літопису настільки значимі події випасти не могли, але ми знаємо лише один такий факт на етапі «збирання земель» – вбивство Володимиром полоцького князя Рогволода [1, с.52], та і той пояснюємо, окрім бажання назавжди приборкати кривичів (у яких взагалі була власна складна історія відносин з Руссю, варягами, пізніше – ливонцями і Литвою), скоріш особистою вдачею надзвичайно жорстокого і наполегливого у всіх своїх вчинках князя Новгородського, що на той момент здійснював задум стати Київським і будучи прагнув перехопити Рогнеду у Ярополка, тим самим принизивши його ще до початку з'ясування стосунків.

Вбивство ж Ольгою послів древлян (якщо не вважати цю розповідь легендою, як думають деякі дослідники) – це зовсім інша історія, яка торкається стародавнього звичаю трикратної кривавої помсти у слов'ян – пережитку родоплемінних часів. На що вже поважні були підстави у Ольги і Свенельда розправитися з древлянським князем Малом – тут і застаріла ворожнеча між полянами і древлянами, і давні рахунки й образи, і нелюдська смерть Ігоря, образлива за своїм сакральним змістом, адже поховальний обряд потребує наявності принаймні цілого тіла небіжчика – при всьому цьому Мала, мабуть, відправили у тихе заслання. Доля Мала є дискусійним питанням: можливо, він доживав віку у родовому місті князя Малині або під пильним наглядом у недалекому від Києва Любечі (батьком Добрині, «дядька» Володимира, був літописний «Малк Любечанин»), – принаймні, згадок про його смерть під час облоги Іскоростеня або у вогні підпаленого міста ми не маємо, – а така згадка, враховуючи статус княжої влади у часи написання «Повісті...» мала б бути. Цей факт проходить повз увагу істориків, але, на нашу думку, саме він говорить на користь правдоподібності подій Ольжиної помсти древлянам. Якщо вже помста – то до кінця, – інакше епізод, поданий

у формі притчі, багато в чому втрачає характер повчальності, і в цьому випадку Нестор-ідеолог, книжник, очевидно, поступився місцем Нестору-історика. Думається все ж, що стратегія прямої агресії та вбивства «племінних» князів була у Рюриковичів напоготові повсякчас, але київські володарі використовували більш широкий спектр засобів у перетворенні руських князівств на васальні. Річ у тім, що особа князя в X ст. вже набула рис певної символічності і недоторканості. Церква ще не підключилася до ліплення святого образу князя в масах – бо не було й самої розгалуженої руської Церкви, яка народилася після Аскольдового хрещення 860 р., і, переживши тривалу язичницьку реакцію, почала активну діяльність лише після хрещення Володимирівського 988 р., але за плечима інституту княжої влади було вже не одне століття статусного домінування і авторитету в народі. Тому перші Рюриковичі, що всі без винятку були суворими прагматиками, намагалися, при можливості, розширювати свої володіння «за добровільної згоди» місцевих еліт, воліючи мати їх за молодших партнерів, ніж за ворогів, що затаїли образу. Очевидно, відбувалася не фізична ліквідація «племінних» князів, а в разі відсутності військового спротиву, пониження їх статусу до залежного (данників Києва) і поступове зміщення правлячою династією за посередництва тих же місцевих еліт і віча. Не останню роль, з огляду на перспективу, відігравали і настрої місцевого населення, які вигідніше було підтримувати у позитивному щодо Києва стані, адже до нього згодом належало надсилати намісника чи родича. Для підтвердження нашої тези простежимо уважніше за самим процесом «збирання земель» київською династією згідно з «Повістю минулих літ»:

- Рюрик (після смерті Трувора та Синеуса) послідовно утверджує свою владу над сусідніми з норманськими землями Північно-Західної Русі. Літопис узагальнив цю багатолітню активність відомого шведського конунга однією фразою, розміщеною під 864 р.: «...І прийняв всю владу один Рюрик, і став роздавати мужам своїм міста – тому Полоцьк, цьому Ростов, другому Білоозеро. Варяги в цих містах – находники, а корінне населення в Новгороді – словене, в Полоцьку – кривичі, в Ростові – меря, в Білоозері – весь, в Муромі – мурома, і над тими всіма владарював Рюрик» [1, с.5] (пер. авт.). Рюрика, як відомо, «призвали» на княжіння, і спирався він на військову силу та жорсткі методи утвердження влади, про що свідчить уривок з втраченого нині найдавнішого Київського літопису IX ст., який, на думку М. Забеліна та Б. Рибаківа [9, с.115], без коментарів увійшов до Ніконовського літопису XVI ст.: «6375р.(875р.) ...Того же лета избежаша от Рюрика в Киев много новгородских мужей» [10, с.9];

- Князь Олег: «В год 6390 (882) выступил в поход Олег, взяв с собою много воинов: варягов, чудь, словен, мерю, весь, кривичей, и пришел к Смоленску с кривичами, и принял власть в городе, и посадил в нем своего мужа. Оттуда отправился

вниз, и взял Любеч, и также посадил мужа своего» [1, с.6]; довільний Новгородський Перший літопис також орієнтує нас на 882р. [11].

Під 883 р. – після захоплення Київського столу Олег здійснює завоювання («примучення») древлян силою. У випадку з давнім і сильним суперником, тим більше сусідом, і не могло бути інакше. З наступних подій (повстання древлян, смерть Ігоря, реакція Ольги, заслання Мала, призначення намісником древлянського князівства воеводи Свенельда) ясно, що князь у древлян до пори залишився свій, але він стає данником Києва (Олег «воєвати древляни, і примучив а, имаше на них дань по черной куне») [1, с.20].;

Під 884р.: Олег іде на «...северяне, и победи северяне, и возложи на нь дань легку, и не дасть им козарам дань платити, рек: «Азмь им противен, а вам ни к чему»» [1, с.20]. Тут ми бачимо, що Олег викликає можливу реакцію хозар за невиплату данини на себе, але про смерть місцевого князя не сказано нічого. У випадку з радимичами він взагалі обійшовся без військового походу, і справу, вочевидь, залагодили від його імені бояри: «посла к радимичем, рька: «Кому дань даете?» Они же реша: «Козаром». И рече им Олег: «Не дайте козаром, но мне дайте». И въдаша Ольгови по щялягу, яко же и козаром даяху» [1, с.20]. Весь уривок «Повісті минулих літ», який торкається розширення Олегом меж впливу Києва свідчить, скоріш про дипломатичний хист останнього, ніж про криваве приєднання непокірних князівств.

В окремій статті ми наголошували на непевній владі слов'янських племінних князів і реакції віча і місцевих еліт на появу на обрії більш сильного претендента на вирішення регіональних проблем [12]. В даному випадку гарантія від Олега позбутися принизливих виплат хозарам (радимичі навіть погодилися платити таку ж саму дань) стала запорукою успіху для відносно легкого включення чималих територій у свою сферу впливу. Тому, коли Олег пізніше веде свій похід на Візантію, у списку «племен» під його рукою присутні ще не упокорені Києвом хорвати, дуліби, тиверці та в'ятичі. Князі цих племінних союзів, вочевидь, приєдналися до походу на добровільних засадах, відчувуючи силу князя полян і спокушені перспективою доброї здобичі. Постать Олега викликає неоднозначні оцінки в історіографії, його образ змальовано переважно темними фарбами у працях деяких відомих авторів, наприклад М. Брайчевського [11], популярній історичній літературі та деяких підручниках через сумнівні для сучасника методи воєнних дій – підступну комбінацію, яка завершилася вбивством переможного і вже уславленого в Європі Аскольда і, можливо, його попередника Діра – кагана русів, що зняли з полян хозарське ярмо (хоча літопис і вкладає в уста Олега юридичне обґрунтування цього вчинку: «Вы нѣста кнѣзѣ ни рѣду кнѣзѣ жѣ • но азъ есмь рѣду кнѣзѣ жѣ ... Азъ есмь Ольгъ кнѣзъ • а се естъ Рюриков Игорь кнѣзъ» [2, с.14]); викликає сумніви і його пряма належність до Рюриковичів, але з політичної точки зору князем-регентом він був дуже сильним – і як

воїн, і як дипломат, і як, зрештою, державець, фактичний засновник Київської Русі. Додамо характерний штрих до його портрета, який не враховують деякі дослідники: маючи, очевидно, нащадків, він не пішов спокусливим шляхом започаткування власної династії, а, згідно з родовою традицією, передав владу над Руссю своєму вихованцю Ігорю, сину і спадкоємцю Рюрика, хоча самого Рюрика вже давно не було серед живих. Заради об'єктивності зазначимо, що ця передача відбулася не відразу по досягненні Ігорем зрілості та навіть не після його одруження, і Олег насолодився владою сповна – навряд чи вона тривала казкових 33 роки (більшість дат раннього літопису неточні), але принаймні кілька десятиліть – до змушнення Ігоря, якого було привезено в Київ ще малою дитиною.

- Ігор, згідно із свідченням Костянтина Багрянородного [13, с.6], посадив свого брата у Новгороді, чим закріпив домінування київської династії на руських землях, що лежали вздовж всіх трьох варіантів шляху «із варяг в греки». Інформації про спротив новгородських еліт та віча ми не маємо. Але це свідчить про початок практики закріплення підвладних княжих столів не за місцевими князями-данниками або намісниками з числа дружини, а безпосередньо за членами правлячої династії.

- Князь Святослав: «В рік 6473 (965). Пішов Святослав на хозар. Почувши ж, хозари вийшли назустріч на чолі зі своїм князем Каганом та зійшлися битися, и в битві здолав Святослав хозар, и столицю їх и Білу Вежу взяв. И переміг ясів и касогів. В рік 6474 (966) в'ятичів переміг Святослав и данину на них поклав» [2, с.19] (Тут і далі пер. авт.). Під 970 р.: Святослав першим саджає свого сина Олега «в деревех» (у древлян) [1, с.49] – найбільш проблемному з підвладних князівств, адже київський намісник Свенельд іде з ним у болгарський похід; перед походом він залишає у Києві іншого сина – Ярополка і на прохання місцевих еліт направляє до Новгорода Володимира: «В рік 6478 (970). Святослав посадив Ярополка в Києві, а Олега у древлян. В той час прийшли новгородці, просячи собі князя: «Якщо не підете до нас, то самі добудемо собі князя». И сказав їм Святослав: «А хто б пішов би до вас?». И відмовились Ярополк и Олег. І сказав Добриня: «Просіть Володимира». Володимир же був від Малуші – ключниці Ольжиної. Малуша ж була сестра Добрині; батько ж їм був Малк Любечанин, и приходився Добриня дядьком Володимиру. І сказали новгородці Святославу: «Дай нам Володимира», він же відповів їм: «Ось він вам». И взяли до себе новгородці Володимира, и пішов Володимир с Добрынею, своїм дядьком, у Новгород, а Святослав в Переяславець» [2, с.20].

- Володимир рішуче вводить родову практику наслідування у повсякдення, посадивши «Вишеслава в Новгороде, а Изяслава в Полотське, а Святополка Турове, а Ярослав Ростов. Умершю же старейшему Вишеславу Новгороде, посадиша Ярослава Новгороде, а Бориса Ростове, а Глеба Муроме, Святослава

Деревех, Всеволода Володимери, Мстислава Тмуторокани» [1, с.83]. Після фрази «...Мстислава у Тмуторокані» Д. С. Лихачов, посилаючись у своїх «Коментарях...» до «Повісті минулих літ» на Тверський літопис, додає: «Болеслава в лясѣх великих», «Станислава, Ярославля брата, въ Смолѣнскѣ, Судислава въ Псковѣ» [2, с.463]. Із значних центрів не охопленими прямими нащадками Рюриковичів залишалися Чернігів (в якому, мабуть, залишили князями-намісниками представників місцевої династії), та нещодавно відвоєвані у Польщі міста Червоної Русі, де можливі були як варіант збереження в якості васалів місцевих князів (цим можна пояснити появу двох офіційних жінок князя з числа місцевих принцес), так і поселення в одному з міст Болеслава (див.вище), в інших - намісників. Дбаючи про укріплення центральної влади, він зробив ставку на рідних синів, не забувши прикріпити до трьох із них, які приймали найважливіші князівства, по єпископу: не для того він з такими зусиллями вводив додатковий інструмент укріплення княжої влади – нову віру, щоб потім не скористатися її перевагами у вигляді ідеологічного обґрунтування на місцях святості і непорушності рішень і особи київського володаря та його повноважних представників.

Як впливає з історичних джерел, єпископів по Русі розвозив і упорядковував єпархії запрошений Володимиром з Корсуня Анастас Корсунянин, що тримав кафедру у Десятинній церкві [11, с.64; 14, стб.52]. Силowe супроводження цього процесу здійснював Добриня, який за Володимира, вочевидь, зайняв місце найближчого до князя боярина, яке колись займав Свенельд [11, с.117; 15, стб.48]. Перед тим князь значно

розширив кордони новонародженої імперії та значними зусиллями повернув відпалих було від Києва в'ятичів: «В рік 6489 (981). Пішов Володимир на поляків и захопив города їх, Перемишль, Червен и інші города, котрі и донині під Руссю. В тому ж році переміг Володимир і в'ятичів і наклав на них дань – з кожного плугу, як і батько його брав. В рік 6490 (982). Піднялись в'ятичи війною, и пішов на них Володимир, и переміг їх вдруге. В рік 6491 (983). Пішов Володимир проти ятвягів, и переміг ятвягів, и завоював їх землю. И пішов до Києва, приносячі жертви кумирам з людьми своїми.» [2, с.23-24].

Висновки. Таким чином, «збирання земель» і утвердження імперії активною і цілеспрямованою норманською династією було здійснено доволі швидко – фактично в межах століття, тобто чотирьох поколінь, переважно політичними та дипломатичними методами, і на всьому шляху зростання Русі літописець приводить тільки два факти смерті князів – Ігоря та Рогволода, докладно пояснюючи причини обох випадків. Інша річ – династична боротьба Рюриковичів за Київський стіл, де було покладено немало княжих голів. Починаючи з трагічної загибелі успішного у всіх відношеннях Аскольда Київ був солодким призом у безперервних змаганнях амбіцій, змов, намовлянь та порушень клятв. Але тому були інші, внутрішні, а не зовнішньополітичні причини; оповідь про братовбивчі княжі війни – це ніби окрема, паралельна нитка загальної канви «Повісті...», дуже болюча для літописця. Дбаючи про розширення кордонів та посилення ролі і впливу Києва, Рюриковичі ретельно прораховували кожен крок, реформували політичну систему у напрямку централізації влади.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Повесть временных лет // Искусство Древности. Антология. / Сост. и пер. Д. С. Лихачева – М.: Изд-во «Балуев», 2002г. – Ч. I. – 400 с.
2. Повесть временных лет / Подг. текста, перев., вступит. ст. и коммент. Д.С.Лихачева. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб., 1996. – Ч. I. – 405 с.
3. Ковалевский А. П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921- 922 г.г. – Харьков, 1956. – 345 с.
4. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХст.) / Вид.4-те, змінене і доповнене – Львів.: «Світ», 1992. – 702 с.
5. Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України. Підручник для студентів історичних спеціальностей. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2008. – 480 с.
6. Ершов С. А. Численность населения Руси, России и СССР и процент городского населения. Табл.3/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [www http://baldin.ru/article/read/chislennost_rusi.html](http://baldin.ru/article/read/chislennost_rusi.html)
7. Бахрушин С. В. Держава Рюриковичей // Вестник древней истории. – М., 1937. – №2 – С.93.
8. Фроянов И. Я. Киевская Русь: Очерки социально-политической истории - Л.: Издательство Ленинградского университета, 1980. – 256с.
9. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. – М.: Наука, 1982. – 565 с.
10. Никоновская летопись. – ПСРЛ – т. IX. – С.9.
11. Брайчевський М. Утвердження християнства на Русі. – К.: Наукова думка, 1988. – 295с.
12. Мельничук І. А. Причини і передумови виникнення князівських династій у східних слов'ян. // Гілея. Науковий вісник. – К., 2012. – Вип.64. – С.5-10.
13. Константин Багрянородный. Об управлении империей. – Москва: Наука, 1991. – 496 с.
14. Полное собрание русских летописей (ПСРЛ) – М., 1962. – Т.І. – Стб.52.
15. Полное собрание русских летописей (ПСРЛ) – М., 1962. – Т.ІІ. – Стб.48.

Стаття надійшла до редакції 10.06.2013